

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 10 (1981)

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ανδρέα Γρηγ. Ξυγγόπουλου (1891-1979)

Κάποιες παρατηρήσεις για τις σκηνές μαρτυρίων στις βυζαντινές εκκλησίες

Αγάπη ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ

doi: [10.12681/dchae.905](https://doi.org/10.12681/dchae.905)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ Α. (1981). Κάποιες παρατηρήσεις για τις σκηνές μαρτυρίων στις βυζαντινές εκκλησίες. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 10, 161–164. <https://doi.org/10.12681/dchae.905>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Κάποιες παρατηρήσεις για τις σκηνές μαρτυριών
στις βυζαντινές εκκλησίες

Αγάπη ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Ανδρέα Γρηγ. Ευγγόπουλου (1891-1979) • Σελ. 161-164

ΑΘΗΝΑ 1981

ΚΑΠΟΙΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΚΗΝΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΣΤΙΣ BYZANTINEΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ

1. Ἀπὸ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο ἡ εἰκονογράφηση τῶν μαρτυρίων ποὺ ὑπέμειναν οἱ μάρτυρες, ὥσπου ν' ἀνοίξει γι' αὐτοὺς ἡ πύλη τοῦ Παράδεισου, κερδίζει σταθερὰ ὄλο καὶ μεγαλύτερες ἐπιφάνειες στὶς ἐκκλησίες. Ἀκόμα κι ὅταν δὲν εἰκονίζονται ἀποκλειστικὰ μαρτύρια ἢ συναξάρια μαρτύρων ἀλλὰ μηνολόγιο, πάλι τὴ μερίδα τοῦ λέοντος τὴν ἔχουν ὅσοι ἅγιοι κέρδισαν τὴν αἰώνια ζωὴ μὲ σωματικὰ μαρτύρια¹. Συμβαίνει ὁμως τοῦτο τὸ παράδοξο: Οἱ παραστάσεις αὐτές, μολονότι δείχνουν τοὺς μάρτυρες νὰ τοὺς βασανίζουν μὲ κάθε πιθανὸ ἢ ἀπίθανο τρόπο (τοὺς ἀποκεφαλίζουν, τοὺς σταυρώνουν, τοὺς ἀνασκολοπίζουν, τοὺς φουρκίζουν, τοὺς πνίγουν, τοὺς ρίχνουν στὴ θάλασσα, σὲ ἀσβεστόλακκο ἢ σὲ ἄρενα μὲ θηρία, τοὺς καίνε πάνω σὲ φωτιά, τοὺς ψήνουν σὲ σκᾶρα ἢ σὲ ζωόμορφη χύτρα, τοὺς τηγανίζουν, τοὺς βάζουν νὰ τρέξουν φορώντας πυρωμένες σιδερένιες μπότες, τοὺς κρεμᾶνε, τοὺς ξύνουν τὶς σάρκες μὲ σιδερένια νύχια ὥσπου νὰ φανοῦν τὰ κόκκαλα, τοὺς κομματιάζουν, τοὺς πριονίζουν τὰ μέλη, τοὺς ξεκοιλιάζουν, τοὺς χτυποῦν μὲ ρόπαλα καὶ σιδερένιες βέργες, τοὺς λιθοβολοῦν κ.ἄ.), δὲν προκαλοῦν δέος ἢ ἀποστροφή στὸ βαθμὸ ποὺ θὰ περιμέναμε, καὶ ποὺ θὰ ἦταν ἀπόλυτα φυσικό.

2. Οἱ σκηνὲς τῶν μαρτυρίων σωρεῦνται εἴτε στοὺς τοίχους τοῦ νάρθηκα ἢ τῆς λιτῆς (ἢ καθιερωμένη θέση τους), εἴτε στοὺς πλάγιους τοίχους ἢ τὰ πλάγια διαμερίσματα τοῦ κύριου ναοῦ· σπάνια εἰσχωροῦν στὸ διακονικό². Ὁ κανόνας εἶναι νὰ χωρίζεται ἡ ἐπιφάνεια, ποὺ τοὺς εἶναι ἀφιερωμένη, μὲ ταινίες σὲ μικρὰ ὀρθογώνια διάχωρα, τὸ καθένα καὶ γιὰ μιὰ σκηνὴ βασανιστηρίου. Οἱ συνθέσεις λίγο-πολὺ ἀκολουθοῦν τὸ ἴδιο χνάρι. Ὁ μάρτυρας στὸ πρῶτο ἐπίπεδο στὴ μέση ἢ στὸ πλάι, ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τοῦ βασανιστηρίου, κι ἕνας ἢ περισσότεροι δῆμιοι γύρω του ἢ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἢ πίσω του νὰ τὸν βασανίζουν. Θεατὲς ἢ μάρτυρες στὴν ἄθληση δὲν παρευρίσκονται. Ὁ χῶρος δίνεται συμβατικὰ κι ἀπλοποιημένα, μ' ἕνα-δύο λιτὰ ἀρχιτεκτονήματα, ἕναν τοῖχο ἢ ἕνα τοπίο. Πολλὲς φορὲς σ' ὀρισμένα μαρτύρια, τῆς σταύρωσης ἢ τῆς πυρᾶς κ.ἄ., κυρίως σὲ μηνολόγια, οἱ δῆμιοι παραλείπον-

1. H. Deliyanni-Doris, Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios, 1975, σ. 42.

2. P. Mijović, Ménologe. Recherches iconographiques, 1973.

ται· εικονίζεται μονάχα ὁ μάρτυρας στὸ κρίσιμο σημεῖο τῆς ἁθλησῆς του, ὅπως σὲ εἰκόνες μὲ μηνολόγια³. Τέλος, ὅταν τὰ μαρτύρια καλύπτουν κάθετους τοίχους, σὲ ἀρκετὲς ἐκκλησίες ἐξαφανίζονται τὰ διάχωρα, ὁ χώρος ἐνοποιεῖται καὶ παίρνει τὴν ὄψη τοπίου σπαρμένου μὲ πλῆθος σκηνές μαρτυρίων⁴ σὲ ἐκπληκτικὴ ποικιλία. Εἶναι πιθανὸ ἡ λύση αὐτὴ νὰ ξεκίνησε συνειρμικά ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Δεύτερης Παρουσίας, γειτονεύουν ἄλλωστε, τὴ μοναδικὴ παράσταση ποὺ κατὰ κανόνα δὲ χωρίζεται σὲ μικρότερες ἐνόητες μὲ διάχωρα. Τὰ μαρτυρολόγια ζωγραφίζουν τὰ ἐπίγεια πρόσκαιρα βāsana, ποὺ ὁδηγοῦν σίγουρα στὴν αἰώνια ζωὴ, ἡ Δεύτερη Παρουσία τὴ μακάρια ζωὴ τῶν εὐλογημένων καὶ τὰ αἰώνια ἀνυπόφορα πάθη τῆς κόλασης.

Μάρτυρες καὶ δῆμιοι εἰκονίζονται ἴδια, χωρὶς διακρίσεις. Δὲν ὑπάρχει διαφορὰ στὴν κλίμακα κι ὅλων οἱ μορφὲς εἶναι ἐξίσου ὥραϊες⁵. Καθὼς μάλιστα οἱ δῆμιοι ἔχουν τὸ πλεονέκτημα νὰ ζωγραφίζονται σὲ πλήρη δράση, τίς φόρμες τους τίς χαρακτηρίζει ἡ κίνησις, καὶ δὲν τοὺς λείπει ἡ χάρις καὶ ἡ κομψότητα, ἔντονοι καὶ καθαροὶ ἀπόηχοι τῆς ἐλληνιστικῆς τέχνης⁶. Πρόσθετα, θύτες καὶ θύματα ἔχουν τὴν ἴδια γαλήνια ἔκφραση· οὔτε οἱ ἅγιοι δείχνουν νὰ ὑποφέρουν, οὔτε οἱ δῆμιοι μοιάζει νὰ ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν χειρῶν τους. Μοναδικὴ διαφορὰ τὸ φωτοστέφανο. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ παραστάσεις τῶν μαρτυρίων μετατρέπονται σὲ μιὰ ψυχρὴ, χωρὶς πάθος θὰ λέγαμε, ληξιαρχικὴ, καταχώρησις, ἀνάλογη μὲ τίς ἀναφορὲς τῶν ἁγίων τῆς ἡμέρας στὰ μηναῖα⁷.

Τί νόημα μπορεῖ νὰ ἔχει αὐτὴ ἡ προτίμησις στὴν ἀτέλειωτη, μονότονη ἔκθεσις βασανιστηρίων, κι ὕστερα γιατί θύτες καὶ θύματα οὐσαστικά ἐξομοιώνονται σ' αὐτές;

3. Στις παραστάσεις μὲ τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ οἱ ἀρχιερεῖς, ὁ Πιλάτος καὶ οἱ στρατιῶτες εἰκονίζονται φιλόανθρωπα, οἱ πρῶτοι μὲ τὸ κύρος καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τῶν ἀξιωματῶν τους, οἱ δεῦτεροι σὲ καθήκοντα ρουτίνας. Ἀκόμα κι ὁ Ἰούδας δὲν ἔχει ἰδιαίτερη, δυσμενὴ, μεταχείριση· στὸν Μυστικὸ Δεῖπνο, ὅταν οἱ ἄλλοι Ἀπόστολοι δὲν ἔχουν φωτοστέφανα, ξεχωρίζει μονάχα ἀπὸ τὸ χαρακτηριστικὸ ἄπλωμα τοῦ χειριοῦ. Ὅμως οἱ σκηνὲς αὐτὲς εἶναι φορτισμένες μὲ ἔνταση, γιατί ὁ Χριστὸς δείχνεται νὰ ὑποφέρει καρτερικά,

3. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, τ. Α' 1956, εἰκ. 136 ἐπ.

4. Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωση, 1957, πίν. 28, 1.

5. Deliyanni-Doris, ὁ.π. σ. 125.

6. Α. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, 1928, σ. 100· ὁ Ἰδιος, Christian Iconography, 1968, σ. 49 ἐπ.

7. Deliyanni-Doris, ὁ.π. σ. 54.

νὰ ἀγωνιᾷ σὰν ἄνθρωπος, καὶ τὸ πρόσωπό του, ὅταν κρέμεται νεκρὸς πιά στοῦ σταυροῦ, ἔχει τὰ σημάδια τῆς ταλαιπωρίας καὶ τοῦ πόνου.

Μόνο μιὰ σκηνὴ «τρομάζει» τὸν πιστό⁸, τὸ ξετύλιγμα τῆς Δεύτερης Παρουσίας, μὲ τὴν ὥρα τῆς κρίσης καὶ τοὺς ἀποκρουστικοὺς δαίμονες νὰ σπρώχνουν καὶ νὰ βασανίζουν μὲ σαδιστικὴ μανία σωροὺς ἄθλιους καὶ περιδεεῖς ἁμαρτωλοὺς, ποὺ μάταια προσπαθοῦν νὰ γλυτώσουν. Προειδοποίηση γιὰ ὅσους θὰ τύχει νὰ βρεθοῦν σ' αὐτὴ τὴ θέση τὴν ὥρα τῆς Κρίσης.

Ἀντίθετα μὲ τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ Δεύτερη Παρουσία οἱ παραστάσεις μαρτυριῶν εἶναι ἐπίπεδες, μονοδιάστατες μὲ μάρτυρες καὶ δῆμιους ὅμοια μακάριους σ' ἓνα κλίμα «καθημερινότητας».

Ποιὸ σκοπὸ ἐξυπηρετοῦσαν τὰ μαρτυρολόγια, κείμενα καὶ ἀπεικονίσεις, τὸ ἀναφέρουν ρητὰ πλῆθος συγγραφεῖς, ὁ Εὐσέβιος⁹, ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός¹⁰, ὁ Φώτιος¹¹ κ.ἄ.: τὴ διάσωση καί, κυρίως, τὴ διδασκαλία. Ἀκόμα πιὸ ἀπλὰ στοῦ Νέου Μαρτυρολόγιο σημειώνεται¹²: . . . «Διὰ νὰ ἦναι παράδειγμα ὑπομονῆς εἰς ὅλους τοὺς Ὁρθοδόξους Χριστιανοὺς ὁποῦ τυραννοῦνται ὑποκάτω εἰς τὸν βαρὺν ζυγὸν τῆς αἰχμαλωσίας. . . ». Ἰδιαίτερα ὁ Φώτιος τονίζει πόσο περισσότερο ἐντυπώνονται καὶ ἐπηρεάζουν τὸν πιστὸ οἱ ἀπεικονίσεις τους.

Ἡ μίμηση τῶν μαρτύρων καὶ ἡ διδασκαλία ἀπὸ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὶς παραστάσεις μετὰ τὸ θρίαμβο τῆς ἐκκλησίας πρακτικὰ δὲνμποροῦσε νὰ ἔχει σχέση μὲ μαρτυρικὸ θάνατο γιὰ τὴν πίστη. Σὲ στίβο γιὰ τὴν ἀθλήση ὑψώνεται ἡ καθημερινὴ ζωὴ μὲ τὶς δυσκολίες καὶ τὰ βάσανά της, τὶς ἀδικίες καὶ τὴν καταπίεση τῆς κρατικῆς μηχανῆς καὶ τῶν δυνατῶν, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ τὸ θάρρος καὶ τὴν ὑπομονὴ ποὺ εἶχαν δείξει οἱ μάρτυρες. Γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, ὅπως καὶ στὴ συνέχεια γιὰ τοὺς ὑπόδουλους χριστιανούς, ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς ἦταν εὐκόλος. Τὰ μαρτύρια τῶν Ρωμαίων πάνω στοὺς χριστιανούς δὲν ἦταν αὐθαίρετα· ἦταν ποινὲς κατὰ τὸ δίκαιό τους, ποὺ οἱ πιὸ πολλές ἐπιβίωσαν καὶ στοῦ Βυζάντιο, πάλι σὰν ποινὲς ποὺ πρόβλεπαν νόμοι γιὰ τὴν τιμωρία κοινῶν ἀδικημάτων καὶ ἐγκλημάτων¹³. Ἴσως νὰ ἦταν κι αὐτὸς ἓνας λόγος ποὺ οἱ θριαμβικὲς καὶ κάπως ἀνόμακρες ἀπεικονίσεις τῶν μαρτύρων βαθμιαῖα ἐγκαταλείπονται, καὶ ἀντὶ γι' αὐτὲς ζω-

8. Βλ. πρόχειρα C. Mango, *The art of the Byzantine Empire*, 1972, σ. 190 - 191 (Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνη).

9. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία V πρ. I «... τὸ πᾶν σύγγραμμα οὐχ ἱστορικὴν αὐτὰ μόνον ἀλλὰ καὶ διδασκαλικὴν περιέχον διήγησιν».

10. Βλ. πρόχειρα Mango, ὁ.π. σ. 171.

11. Βλ. πρόχειρα Mango, ὁ.π. σ. 189.

12. Νέον Μαρτυρολόγιον, Ἀθήνα, 1856, σ. 4 (στὸ προοίμιο).

13. Βλ. Σ. Τρωιάνοϋ, Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ *Corpus Juris Civilis* μέχρι τῶν βασιλικῶν, 1980, ὅπου ὅλη ἡ προηγούμενη σχετικὴ βιβλιογραφία.

γραφίζονται περιγραφικά τὰ μαρτύριά τους μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα καθημερινότητας, διόλου φορτισμένη, ποὺ δὲν προκαλεῖ οὔτε δέος, οὔτε ἀποστροφή. Ἔτσι ὁ πιστὸς βλέποντας τοὺς μάρτυρες νὰ ὑποφέρουν ἡρεμα δοκιμασίες γνωστὲς καὶ στὸν ἴδιο, βρίσκει παρηγοριά, ταυτίζεται μαζί τους κι ἐλπίζει σὲ ἐξίσου αἴσιο τέλος καὶ τῶν δικῶν του δοκιμασιῶν. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ διάδοση καὶ δημοτικότητα ποὺ γνώρισαν τὰ μαρτυρολόγια σὲ δύσκολους χρόνους, τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς αὐτοκρατορίας καὶ στὴν τουρκοκρατία. Ὁ τρόπος πάλι ποὺ ἀποδίδονται οἱ δῆμιοι, χωρὶς νὰ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τοὺς μάρτυρες, ἴσως ἔχει σχέση, πέρα ἀπὸ τὴ φιλανθρωπία καὶ τὶς ἐλληνιστικὲς καὶ ρωμαϊκὲς ἀναμνήσεις, καὶ μὲ τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὴ Ρώμη καὶ στὸ Βυζάντιο τὰ καθήκοντά τους τὰ ἐκτελοῦσαν στρατιῶτες (ἔτσι τοὺς ἀναφέρουν τὶς πιὸ πολλές φορές τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα). Στὸ Βυζάντιο στὴ θέση τους θὰ μπορούσε νὰ βρεθεῖ ὅποιοσδήποτε ἐκτελώντας νόμιμες διαταγές. Καθὼς μάλιστα δὲν ἔχουν πάνω τους τίποτα ξεχωριστό, δὲν ἀποσποῦν τὴν προσοχή, περνοῦν ἀδιάφοροι, δὲν κρίνονται· εἶναι ἀπλὰ ὄργανα ἀπαραίτητα γιὰ νὰ κερδιθεῖ ἡ αἰώνια ζωὴ σὲ κάθε ἐποχὴ.

ΑΓΑΠΗ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ

S U M M A R Y

SOME REMARKS ON THE SCENES OF MARTYRIA IN THE BYZANTINE CHURCHES

The martyrologia are painted in the Byzantine churches as "every-day" scenes and the saints and their torturers and executioners look equally beautiful and have the same expression. Perhaps because these tortures were punishments according to the Roman Law and as such they were foreseen and widely practiced in Byzantium. The torturers were usually soldiers. So theoretically any Byzantine subject could suffer the same tortures as punishment or could be ordered to execute them. In this way the great paedagogical value of these scenes, about which many texts speak, may be considered and in another way.

ΑΓΑΠΗ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ